

УДК 81'27:811.161.2

Монахова Т.В., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Монахова Тетяна Василівна – завідувач кабінету української філології та світової літератури МДУ ім. Петра Могили. Наукові інтереси – актуальні питання української соціолінгвістики, зокрема україно-російський білінгвізм, явище суржику, проблема мовної компетенції.

Кризовий стан мовленнєвої культури як одна з проблем культури соціальної

У статті досліджуються актуальні питання сучасного мовознавства, зокрема соціолінгвістики: білінгвізм, суржик як негативне явище сучасної української мови, а також класифікація орфоепічних помилок у мовленні першокурсників та працівників ЗМІ, яка є результатом тривалого формуючого експерименту.

The present article is devoted to the problems of the modern linguistic: the bilingual situation in Ukraine, Surzhyk as a negative phenomenon of the modern Ukrainian language and the classification of the orthoepic mistakes in the speaking of one-year students and TV-speakers which is the result of a long forming experiment.

Під поняттям “соціальна культура” зазвичай розуміють типові моделі поведінки людей у певних комунікативних ситуаціях. Оскільки спілкування є як метою, так і способом існування соціуму, то дотримання усіх мовних норм є необхідною умовою адекватного здійснення цього процесу. На жаль, гармонійність комунікації між сучасними носіями української мови порушується наявністю такого мовно-політичного явища, як масовий білінгвізм. Взагалі, одночасне активне співіснування двох і більше мов на одній території у статусі державних є скоріше виключенням, а не правилом. У таких країнах, як Люксембург, Швейцарія, Бельгія та інших, де

задекларовано рівноправне вживання декількох державних мов, насправді існує їх диглосійне використання, а іноді й конфронтація їх носіїв. Білінгвізм завжди супроводжується негативним наслідком під назвою інтерференція.

Останнім часом серед вітчизняних мовознавців помітно зростає зацікавлення явищем змішування мов. Раніше це питання розглядалося лише як ситуації, що склалися в інших країнах (креольська мова, піджин, сабір, бічламар), однак сьогодні все більше усвідомлюється актуальність таких досліджень на ґрунті української мови.

У мовознавстві інтерференцію здебільшого характеризують як випадки відхилення від норм

кожної з мов, які відбуваються у мовленні двомовних осіб внаслідок того, що вони знайомі більш ніж з однією мовою, тобто внаслідок контакту мов. Результатом змішування двох мовних систем у свідомості білінгва є так звана суперінтерференція, яка в українському суспільстві дістала назви суржик.

Суржик – це мовна хвороба, що виникає внаслідок намагань носія української мови, переважно вихідця з села, пристосуватись до російськомовного міста. Національну й соціальну природу суржиків відображає сам термін, запозичений з сільськогосподарської лексики, де суржик – це зерно змішаного типу [5, с. 28]. За ознакою змішування ця назва переноситься і на позначення мови, яка безладно складається з елементів двох. Понад 90% лексики суржиків становлять російські слова, які, однак, вимовляються по-українськи, тобто, як і в піджині, словникову основу його становить лексика мови-суперстрату в українській фонетичній модифікації. Крім того, у суржиків значної деформації зазнають граматичні форми української мови, а синтаксичні конструкції змінюються у бік спрощення. Суржик не становить стабільної системи. Навіть найменш підвладний змінам граматичний кістяк мови в ньому розхитаний і плинний. А вже фонетичні варіанти слів настільки різняться в індивідуальних проявах, що лишається проблематичною сама можливість встановлення чітких фонетичних характеристик цієї субмови. Взагалі плинність належить до головних типологічних рис суржиків. Це перехідний різновид мовлення, в якому руйнується система первинної, вже засвоєної мови, а місце порожніх ланок заповнюють елементи новозасвоєної мови [5, с. 29]. Одним з основних є питання, які межі можливого всотування “чужих” елементів без небезпеки втрати даною системою своєї специфіки. Ідеться про можливість виникнення “нової” мови, “третьої” мовної системи. Адже заслуговує на увагу гіпотеза про те, що в рамках інтерлінгвістики процеси, які провокують мовні зміни в ситуаціях контакту протягом декількох поколінь, нагадують процеси, що визначають засвоєння людиною іноземної мови в інтервалі декількох тижнів. Формується перехідна міжмовна система, яка структурно не залежить ні від базової, ні від цільової мови. Сигналами таких “інтермов” вважають систематичні

помилки, які зовсім не залежать від особливостей рідної мови. Суржик, цей різновид усного мовлення, не можна кваліфікувати ані як діалект, ані як “третю” мову, проміжну між українською та російською. По-перше, як вже зазначалося, у суржиків відсутній такий вагомий критерій, як системність. По-друге, процес використання суржиків замість унормованої літературної мови – явище тимчасове, характерне для перехідних епох у розвитку держави й культури загалом, яке свідчить про конкуренцію між двома співіснуючими мовами, яка обов’язково закінчиться перемогою однієї. По-третє, суржик не усвідомлюється його носіями як “третья” мова чи діалект. Суржикомовні, як правило, ототожнюють себе з україномовним загалом і вважають “свою” українську мову.

Проміжні утворення з двох самостійних мов, що вбирають в себе їх елементи і існують переважно в усному мовленні, звичайно виникають за умов незбалансованого контакту мов-основ, коли одна є мовою колонізаторів, інша – пригноблених і називаються мовами-піджинами, а за подальшого взаємопроникнення мовних елементів – креольськими мовами, або креолами.

Один із перших дослідників суржиків Тарас Кознарський вважає, що піджини й креольські мови – явища іншого порядку, ніж наш суржик. “...Ні піджин, ні креол не дорівнюють суржикові, – пише він. – Вони формуються здебільшого між істотно відмінними мовами (наприклад, гаїтянсько-французький або ямайсько-англійський креоли) і часто не зрозумілі носіям стандартної панівної мови даної території (мови-суперстрату). Вони формуються в умовах, коли носії підпорядкованої мови (мови-субстрату) неписьменні. Натомість носії суржиків (гіпотетично) розуміє і українську, і російську мови (принаймні, у найпростішому спілкуванні). Суржик виникає не задля власне “розуміння”, а для певних соціальних потреб, передусім відокремлення від села з його “неотесаною” мовою (українською, діалектом) і перехід у “нормальне” (міське) суспільство з “нормальною” (російською) мовою – ситуація, характерна для радянських часів, але актуальна й тепер” [3, с. 24].

Явище суржиків є яскравим прикладом занепаду морально-культурного рівня його

носіїв і суспільства загалом, проблему якого порушував ще у 1896 році визначний український лінгвіст Олександр Потебня: “Взагалі денационалізація сходиться на погане виховання, на моральну хворобу: на неповне користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, на ослаблення енергії думки; на мерзоту запустіння на місці витіснених, але нічим не заступлених форм свідомості; на ослаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, який заміняє лише слабкий зв'язок з чужими; на дезорганізацію суспільства, аморальність, спідлення. Навіть коли ті, хто пригнічує, досить близькі до пригнічуваних, а останні не позбавляються насильством майна і не обертаються у рабство інших форм, денационалізація все ж таки призводить до економічної і розумової залежності і стає джерелом страждань” [7, с. 73].

Руйнація структури української мови в індивідуальному мовленні носія суржику поєднується з поверхово засвоєною структурою російської мови, що спричиняє сильне спрощення мови. Оскільки мова і мислення перебувають у нерозривному зв'язку, процес спрощення індивідуального мовлення веде до послаблення сили думки [5, с. 30-31].

Ще одним важливим питанням при дослідженні суржикового мовлення виявляється питання мовної і комунікативної компетенції. Тоді, коли мовна компетенція – це здатність утворювати граматично правильні речення, комунікативна компетенція – це ще й здатність обирати з них ті, які найбільш адекватно відображають соціальні норми поведінки в певній ситуації. Б. Ажнюк у своїй монографії [1, с. 142] вводить поняття метамовної свідомості на позначення рефлексивної здатності білінгва порівнювати різномовні явища, розвиваючи в собі вміння поперемінного, одночасного чи поперемінно-одночасного існування у двох мовних світах. Прикметою метамовної свідомості є також усвідомлення рівня власної мовної компетенції, соціолінгвістична самооцінка, намагання пояснити своє становище. І, звичайно ж, оцінка ступеня володіння мовою в білінгва вимагає врахування в кожному окремому випадку віку, освіти, професії, соціального статусу та інших характеристик інформантів.

Поняття правильності мови – річ відносна і навіть у межах однієї мовної спільноти

коливається залежно від соціального статусу груп членів. Неправильне мовлення може забезпечити стовідсоткову передачу інформації, бо не порушує комунікативної функції мови. За умов фамільярної товариської бесіди між носіями кількох мов із різним рівнем володіння цими мовами зовсім відсутня потреба в контролі за вибором тієї чи іншої одиниці. При такому спілкуванні толерантність до ненормативних елементів буде високою, а рівень її усвідомлення низьким (хоча іноді “неправильна” мова може породжуватися свідомо і зумисне як засіб відокремлення себе від “правильної” більшості).

Стилістично програмоване вживання суржику, тобто зумисне й усвідомлене, не може дорівнювати звичайній безграмотності й низькій мовній культурі, а розглядається як стилістична фігура. Проте на сьогодні зловживання суржиком з метою створення комічного ефекту на телебаченні, у виступах артистів розмовного жанру, музичних виконавців є настільки очевидним, що саме вже стає великою проблемою, адже вплив телебачення на глядачів заперечити неможливо. От і виходить, що те, що має бути еталоном унормованості і стилю, стає кривим дзеркалом, формує хибні уявлення про українців і українську мову, паплюжить імідж українства як такого.

Широко побутує думка про суржик як мову люмпенізованого прошарку населення України. Низька культура та мовна “розслабленість” є однією з причин цієї “хвороби”. Важливою також виявляється і психологічна мотивація. Це підтверджує той факт, що суржикомовні в спілкуванні з російськомовними намагаються дублювати елементи мови співрозмовника. Інформанти, у мовленні яких наявні наслідки інтерференції всіх мовних рівнів, інколи самі не можуть сказати, яку мову вони використовують. Але більшість вважає своєю українську, ідентифікуючи себе з українським загалом. Поширення суржику засвідчує масштаби розгортання мовної хвороби.

У своєму дослідженні ми звернули увагу на наслідки фонетичної інтерференції російської мови у мовленні абітурієнтів, першокурсників вищих навчальних закладів та працівників засобів масової інформації. Вивчення фонетичної інтерференції полягає у з'ясуванні того, як носій мови сприймає і відтворює звуки однієї (так званої “вторинної”) мови з погляду

іншої (“первинної”). Якщо раніше говорили про “перенесення звуків”, що призводить до “акценту”, то зараз під фонетичною інтерференцією розуміють таку фонетичну реалізацію фонем нерідної мови, яка порушує її фонематичний устрій.

Ми провели довготривалий формуючий експеримент, який полягав у фіксуванні порушень орфоепічних норм СУЛМ у мовленні інформантів за допомогою фонетичного

транскрибування. Спостереження за мовленням і фіксація орфоепічних помилок студентів МДПУ та дикторів провідних українських телеканалів (“Перший національний”, “Інтер”, “1+1”, регіональні телеканали) відбувалося з 1 вересня 2001 року до 1 березня 2002 року. Дослідженню підлягало мовлення інформантів за різними характерними ознаками: характер комунікативної ситуації (офіційне, неофіційне спілкування), ступінь підготовленості мовця

Порушення норми	Відсоткове вираження	
	ЗМІ	Першокурсники
1. М'яка вимова приголосних звуків перед е, и	10%	40%
2. Спорадичне акання	21%	69%
3. Збереження давнього о в новоутворених закритих складах	11%	41%
4. Збереження давнього е в новоутворених закритих складах	10%	42%
5. Відсутність протетичного в	6%	31%
6. Пом'якшена вимова р в іменниках II відміни на -ар, -ер, -ир та в дієсловах наказового способу	12%	29%
7. Тверда вимова кінцевого т у дієсловах III особи множини теперішнього часу	1%	15%
8. Проривна вимова глоткового г	5%	38%
9. Роздільна вимова африкат дж, дз	40%	60%
10. Пом'якшена вимова ч, шч	62%	92%
11. Тверда вимова приголосних перед і	2%	15%
12. Пом'якшена вимова губних в, м, ф, п перед я, ю , які позначають два звуки	14%	50%
13. Оглушення дзвінких приголосних наприкінці складу і слова	67%	98%
14. Вимова подовжених приголосних як звичайних звуків	39%	77%

Отже, результати наших експериментів та аналітичних спостережень, аналіз стану проблеми у вищій школі дають підстави стверджувати, що мовна ситуація на півдні України може розцінюватися як кризовий стан мовленнєвої культури, який виявляється у низькому рівні мовної компетенції українців, недостатньому знанні норм рідної мови, диглосійному використанні української та російської мов, при якому статус української нижчий за російську. Такий стан справ потребує конструктивних шляхів подолання цієї кризи, які ми вбачаємо в перетворенні вищого навчального закладу в осередок української мови і культури, в якому б були створені належні умови для залучення студентів-білінгвів до активного спілкування (а отже, мислення)

українською мовою, тобто у підвищенні комунікативного статусу української мови, виробленні навичок україномовства, залученні студентства до наукових досліджень з рідної мови.

Література

1. Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рута, 1999. – 211 с.
2. Білодід І.К. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К.: Освіта, 1969. – 362 с.
3. Кознарський Тарас. Нотатки на берегах макабресок // Критика. – 1998 – Ч. 5. – С. 26.
4. Кузнєцова Т. Суржик і мовлення // Урок української – 2000. – № 3. – С. 27-29.
5. Масенко Л. Мова і політика. – К.: Освіта, 1999. – 321 с.
6. Пентилюк М.І. Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання. – К.: Рута, 2000. – 270 с.
7. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. – Нью-Йорк, 1992. – 285 с.